

MEGHATÁROZATLAN ELSŐBBSÉG

A BELPOLITIKA ÉS A NEMZETKÖZI VISZONYOK ÉVEZREDEI*

A módszertan a gondolkodás halála és a politika értelmezésének

megrögzött, halálos ellensége. Aki tanulással igyekszik eljutni a politika megértéséhez, olyan lassú és kockázatos műveletbe bocsátkozik, amelynél a bárki által valaha is elérhető siker szintjéről szólva igen könnyű túlzásokba esni.

JOHN DUNN

illetve mennyiben helyes inkább úgy tekinteni politikai döntéseit és

politikai élete ívét, mint amit a többi államhoz fűződő kapcsolatainak esetlegességei és kényszerei, valamint a globális gazdaság dinamikája határoz meg. Ha akár a politikatudomány, akár a nemzetközi kapcsolatok tudománya felfedezett volna egy politikailag valóban tanulságos, önmagát érvényesítő módszert, akkor már mindkettő kiderítette volna, melyik a helyes a két fenti nézet közül, illetve – ami szerintem valószínűbb – rájött volna, hogy egyik sem áll közelebb az igazsághoz, mint a másik, tekintve, hogy az oksági viszony a két oldal között folyamatosan ingázik, és aligha volna értelme azt feltételezni, hogy hosszabb időre bármelyik oldalon tartósan megállapodna.

Az intellektuális, sőt olykor a politikai [választ] is e kérdésre, mely e két nézet egymással versengő dominanciaigényét mérlegelve, hol az egyik, hol a másik mellett döntött, az elmúlt másfél évszázad jó részében az az intellektuális hagyomány szabta meg, amelyben az egyetlen közös elem Karl Marx örökségének megbecsülése volt. E hagyomány gyengéit és erősségeit nagyon is jól ismeri a magyarok egy bizonyos nemzedéke.

Különböző okokból a gondolkodásomat arról, hogy valamely közösség politikai tapasztalatainak alakításában mi a belső és a külső tényezők egymáshoz mért súlya, egyaránt befolyásolta az említett intellektuális hagyomány és az a nagyon személyes hatás, amelyet egy nemrégiben elhunyt nagy magyar tudós, Hont István gyakorolt rám, aki hosszú ideig a kollégám volt. Ő maga sohasem írta le ezekkel a fogalmakkal az őt megszállottan foglalkoztató kérdést, amelyek azonban jól megragadják, mi foglalkoztatta, és azt is segítenek megértetni, miért annyira erőteljes mindaz, amihez e kérdésen gondolkodva eljutott, és ugyanakkor miért bizonyult annyira nehéznek e gondolatok összegzése akár neki, akár másoknak.

A könnyen felismerhető és következetes megközelítésmód alkalmazásának értelmében Istvánnak is kétségkívül megvolt a maga módszere, ám egyáltalán nem tartotta olyannak, amely igazolná önnön érvényességét. És annak ellenére, hogy sokszor megvetően nyilatkozott mások értelmező próbálkozásairól, hallatlanul nehezebbre esett olyan ítéleteket megfogalmazni, amelyeket szívesen kifejezett volna a nyomtatott szak irodalomban tartós közegében is.

Gyakran úgy tűnt, hogy valóban meggyőződése, hogy a mindentudás a megismerés szükséges feltétele. Így azután, ha karnyújtásnyira került a fenyegető lehe-

A politikatudománnyal foglalkozók hivatásával velejár a vég nélküli módszertani önreflexió és a többé vagy kevésbé jóindulatú, kölcsönös kritika. Mint mindenkinek, nekik is küzdeniük kell a lehető legjobb értelmezésért, de ezen túl és lényegében ezzel egy időben küzdelmüket olyan alapon kell folytatniuk, amelyre azután következtetéseiket megfogalmazva támaszkodhatnak – szemben versenytársaiknak állítólag ugyanazon jelenségekről tett kijelentéseivel, akik egészen másképp értelmezik őket. Törekvésük ezen alap megteremtésére nem más, mint egy olyan módszer keresése, amely alkalmazása során teremti meg önnön érvényességét. Vannak ilyen módszerek (vagy legalábbis olyanok, amelyek e szempontból ígéretesnek mutatkoznak), de azért teremthetik meg önnön érvényességüket, mert formális jellegűek. A politika megértése viszont nem formális jellegű, ezért azután e módszerek politikai alkalmazása szükségképp mindig az előzetes és tőlük független politikai megértésen múlik, s így végső soron mindig mellé is foghat.

A politikai gondolkodás történészei megvannak nélkülük, s jobb, ha nem is keresnek ilyesmit, és nem látom be, miért volnának ebből a szempontból bármivel is jobb helyzetben a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozói. Mivel most a politikai gondolkodás történészeinek, illetve a nemzetközi viszonyok kutatóinak találkozáján vagyunk, olyan témát kívánok tárgyalni, amely mindkét diszciplína munkájának a középpontjában áll, hiszen eredetileg és azóta is mindkettő a gyakorlati ítélet problémáiból nőtt ki, amely téma még mindig magára vonzza a kutatók érdeklődését.

A kérdésem az, hogy mennyiben helyes úgy tekinteni egy állam és politikai közössége külkapcsolatait, mint amit a közösség tagjai közti belső – gazdasági, társadalmi és politikai – viszonyok határoznak meg,

* ■ Az MTA Filozófiai és Politikatudományi Intézete és a Corvinus Egyetem szervezésében 2016. november 18–19-én *Political Realism and Practical Morality* címmel megrendezett konferencia nyitó előadása

tőség, hogy következtetései nyomtatásban is megjelennek, elfogta a félelem, hogy talán van még valami, amiről nem is tud, de ami a későbbiekben megcáfolja őket. Egyszer végighallgattam egy interjút a kereszténység történetének egy kiváló oxfordi tudósával, aki a történelem királyi professzorának (Regius Professor) posztjára pályázott, ami a legmagasabb egyetemi pozíció a történelemtudományban. Az állásinterjú igencsak újszerű megoldás e magas szociális poszt betöltésére, mindenre leendő kollégái tették fel neki kérdéseiket. A beszélgetés vége felé egy nálánál sokkal fiatalabb kutató arról kérdezte a jelöltet, milyen módszertant követ. Hosszas gondolkodás után azt felelte: „azt hiszem, egyszerűen arra törekszem, hogy nagyon, NAGYON óvatos legyek.” Ez talán könnyen érthető elővigyázatosság tűzveszélyes témája fényében, hiszen akkor a legutóbbi munkája az utolsó – és tudtommal egyetlen – elevenen megégetett canterburyi érsek nagyszerű életrajza volt.

Bizonyára ez volt István módszere is: nagyon nagy óvatosság jóval azután is, hogy már csökken a hozadéka. S miközben Cambridge-ben vagy bárhol a világon habozás nélkül, nagy nyomatékkal, élesen és lendületesen közölte hallgatóságával, milyen következtetésekre jutott, élete végéig sajnálatosan kevés következtetését volt hajlandó publikálni is. Ennek szinte elkerülhetetlen következménye, hogy szellemi életének termése sokkal kevésbé ismert, mint amennyire megérdemelné.

István közeli, bár gyakran dühítő barátom és kollégám volt rövid megszakításokkal több mint harminc éven át. Ezért nagy öröm számomra, hogy Budapesten, a szülővárosában szólhatok róla; mégsem az örömeim beszélek, hanem azért, hogy nyomatékosan figyelmeztessék arra, munkássága milyen nagyon fontos mind a nyugati politikai gondolkodás, mind a nemzetközi viszonyok kutatói, s legfőképpen mindazok számára, akik komolyan igyekeznek megérteni és felmérni azt a megfoghatatlan, feszült viszonyt, amely e két diszciplína közt kialakult. Ötvenhét éve kezdtem Cambridge-ben, s e hosszú idő alatt igen sok nagy tudóssal találkoztam Cambridge-ben és szerte a világon: történészekkel, filozófusokkal, közgazdászokkal, sőt antropológusokkal és politológusokkal is. Többségük messze terjedelmesebb és kidolgozottabb életművet hagyott vagy hagy majd idővel az utókorra, mint István. Természetesen nem tudom megítélni, mennyire könnyen fejezte ki magát magyarul, de az bizonyos, hogy angolul a híres kollégáknál jóval kevésbé elegánsan és magabiztosan fogalmazott. Azt viszont nem hiszem, hogy bármelyikük munkája volna olyan lényegbevágó, mint az övé, ha a modern politikai gondolkodás fejlődéséről vagy az államok, társadalmak és a gazdaság közötti viszonyokról van szó abban a világban, ahol ez a gondolkodás régóta alakot ölt. Erre képesítette kiváló esze és – ha úgy akarta – bámulatos energiája; de hogy tehetségét élesen fókuszálva és felszított szenvedéllyel mozgósítsa, arra egy kínos politikai tapasztalat indította, amelyet jó okkal nagyon

is személyesen élt át. Akinek rajongva csodált apja a háború utáni magyar kommunista kormány minisztere volt, az könnyen szkeptikussá válik a politika kérdéseiben, s ez a késztetés önmagában akár fásult nihilizmusba is sodorhatja. Istvánban viszont kialakította az erőteljes és egész életre szóló megértési akarást, közelebről pedig a törekvést, hogy megértse, szülei ifjúkori reményei hogyan fulladtak keserves csalódásba, és helyettük miféle – nem eleve hiú – reményeket táplálhatunk még az emberiség jövőjére, nem utolsósorban politikai jövőjére nézve.

Ehhez először a politikai gazdaságtan történetét kezdte tanulmányozni, azt az analitikus hagyományt, amelyről Marx is azt tartotta, hogy bármennyire fantasztikusan eltorzíthatják is az ideológiai szükségletek, kulcsot ad az emberi nem várható, nagyon más, de határozottan magasabb rendű kollektív jövőjének elgondolásához. Hogy felmérje, milyen folyamatokban formálódott ki ez a gondolkodásmód, István először a skót felvilágosodás két nagyságának kutatásába kezdett. Az egyik David Hume volt, a káprázatos szkeptikus filozófus, akinek szelleme oly elevenen élt fiatalágom idején Oxfordban. István magyar doktori disszertációja Hume látványos sikerkönyvét, a *Nagy-Britannia történetét* elemezte, s nyugodt szívvel állíthatom, hogy élete végén már mindenkinél jobban értette ezt a művet, aki csak kezébe vette megírása óta. A másik konvencionálisabb választás volt: Adam Smith, aki Milton Friedmantól Margaret Thatcherig a kapitalizmus szószólójának szellemi hőse. Munkásságának ez a szakasza a *Wealth and Virtue* című kötet révén, amelynek István a társszerkesztője volt, hamarabb jutott el a szélesebb közönséghez, mint sok későbbi tanulmánya. Nemcsak Európában és Észak-Amerikában, de még a messzi Japánban is alaposan tanulmányozták. A kötet nemcsak azoknak a leírásoknak a gondolati gazdagságát és tömörségét emelte ki, amelyeket Hume és Smith Anglia, Skócia és európai megfelelőik gazdaságáról nyújtott, hanem – ami legalább ennyire fontos – azt emelte ki, mennyire erős és okos politikai aggodalmak késztették őket erre. István eredetileg azt tervezte, hogy nyomon követi e gondolkodásmód útját Skóciától Anglián át Francia- és Németországig, majd tovább, Marxnak a rá adott válaszáig. Ezen az úton haladva azonban el sem jutott Marxig, és senki sem tudta, talán ő maga sem, hogy akkor most merre tovább. Több mint két évtized telt el az első és a második könyve megjelenése között, és a második, a *Jealousy of Trade* vasikos kötete, bár kezdettől jelentős visszhangra talált, és elnyerte az Amerikai Politikatudományi Társaság, továbbá a közgazdasági elmélet történészeinek díját, a nyitva maradt kérdést nem igazán tisztázta. Még az oxfordi Carlyle Előadásainak posztumusz kiadott szövege, a *Politics in Commercial Society* sem szolgál e ponton döntő összegzéssel. A két utóbbi kötet türelmes és figyelmes olvasói előtt azonban feltárul, hogy István hogyan fogta fel egész életén át tartó keresése tanulságait. Víziójának magva benne van e könyv

vek címében: a minden kereskedelmi társadalmat átható, feloldhatatlanul feszült belpolitika egyfelől és az államok, polgárok, termelők és fogyasztók közti ingatag és végtelenül provokatív viszonyok másfelől minden eddig elgondolható – hát még a már megvalósult – globális gazdaságban s talán azokban is, amelyek a jövőben valószínűleg létrehozhatók. Azt mondhatnánk, s ez egyáltalán nem képtelenség, hogy abból a világból, amelyben már régóta élünk, azt akarta elénk tárni, ami lehetővé tette az idejé két, következőkkel terhes politikai eseményét: a brit Brexit népszavazást júniusban és Amerika delejes elnökválasztását ebben a hónapban.

Ez a mélységesen realista kép nem valamilyen tudós kategoriális készletből való tautologikus extrapoláció eredményeként állt elő, hanem mindegyik érintett terület strukturális elemzésén nyugodott, és több évtized megfeszített történelmi kutatómunkájából merített. Megformálásában szerepet játszott a világ minden tájáról érkező tudós kollégák egyre bővülő körével kialakított szellemi együttműködés, amely olykor igen szoros is lehetett, és több mint három évtizeden át tartott. Kutatásai egyfelől visszavezették a skót felvilágosodást megelőző messzi múltba, másfelől előre, a jelen aktualitásába, amikor a világgazdaság akadozó és néha görcsösen rángatózó fejlődését követte figyelemmel. Azt hiszem, kezdettől ösztönösen érezte, mit keres – már az 1970-es évek végén is, amikor először találkozott vele Cambridge-ben. Feltételezem, hogy erre az ösztönös tudásra hazájában, ebben a városban, aktívan politizáló és magas intellektuális követelményeket támasztó családjában tett szert. Igazán meghökentett akkor a különböző, kaleidoszkopikusan elrendeződő terepekről kifejtett gondolatainak finomsága és pontossága, mohó intellektuális kíváncsisága és mélyes episztemológiai szkepszise. Nem létezett más, csak a története, de a teljes története annak, ami ténylegesen megtörtént. S ezt a történetet megbízhatóan egyáltalán nem lehet valamilyen jól kezelhető formára egyszerűsíteni. Azaz a legkiélezettebben felfogott *histoire totale*, de Hegel és az ifjú Marx lendületes magabiztosságával. A merészségnek és a szkeptikus konokságnak

ez a kombinációja párosult a rögtönző retorikai készségekkel, ami felvillanyozó, de leghengerlő tanárrá tette, és nem egy kollégában rémületet keltett.

Az átfogó, totalizáló kép megrajzolásában István hálasan és nagy erővel épített arra, amit a nyugati politikai gondolkodás történetének cambridge-i kutatói már elértek. Megérkezésekor már ismerte és csodálta Duncan Forbes munkáit Hume-ról és Smithről, és végig gondosan, bár szkeptikusan figyelte John Pocock kiterjedt kutatásait az európai republikánus gondolkodás római háttéréről. Évtizedekig szorosan együttműködött Michael Sonenscherrel a XVII. század végi, XVIII. századi francia eszmetörténet kutatásában, és egy sor tehetséges és szorgalmas doktorjelöltet inspirált – akiknek többsége nem a Brit-szigetéről érkezett Cambridge-be. Ám mindenekelőtt Richard Tuckkal állt szakadatlan párbeszédben és vitában, aki közben sorra írta könyveit: *Natural Rights Theories, Philosophy and Government, The Rights of War and Peace, Free Riding, The Sleeping Sovereign*. A politikafelfogás kulcsfontosságú eleme mind-egyikben a természetjogi hagyomány meghatározó jelentősége és az emberi társulások tökéletlenségének politikai következményei. István kétségtelenül

Richardtól tanulta a legtöbbet, de témám szempontjából fontos leszögezni, hogy nagyon más volt az, amit eszmecseréikből magának megtartott – mert mindent, amit megtudott, annak az egyetlen, mindent elsőprő célnak a szolgálatába állított, hogy megértse a történelmet, és átadja másoknak, amit megértett. A célkitűzéseik különbsége jól felmérhető annak alapján, hogyan nyilatkozott Richard Tuck a Brexit-népszavazásról. Istvánról elképzelhetetlen, hogy nyíltan kiálljon az egyik álláspont mellett egy olyan kérdésben, amely egész biztosan mélyen érinti azok életésélyeit, akik az eredmény gazdasági következményeire vidáman fityyot hányva szavaztak valamelyik lehetőségre. Mint egyfajta munkaközösség tagja István sok kollégától, s a legtöbbet Richardtól merített, de az eszébe se jutott volna, hogy amit létrehozniuk sikerült, az a kutatás egy meghatározott és sajátosan boldogító módszeréhez való hozzáférésükből adódna, amely elképzelés tisztán

induktív alapon se juthat olyasvalaki eszébe, aki évtizedeken át tanulmányozta Cambridge-ben a politikai gondolkodás történetét.

Ennyi most elég is életműve terjedelmének, tudományos forrásainak és személyes hatása jellegének felvázolásához; de végül pontosan mit is akart elmondani, ennyi erőfeszítés után? Milyen következtetésekre jutott, avagy – ahogyan a természettudósok szeretik mondani ugyanezt – milyen eredményekre?

Ez a kérdés igencsak foglalkoztatta nemcsak azokat, akik nem kedvelték vagy félték tőle, meg azt a jó pár embert, akiket rettenetesen idegesített, hanem természetesen a diákjait és közel álló szakmabéli kollégáit is. Az előbbi csoportba sorolhatók talán – s néhányuk egészen bizonyosan – úgy látták, hogy István voltaképp csak egy sokkal hangosabb és egészében féltetesebb megfelelője George Eliot Casaubonjának, aki egész életében az összes rejtély kulcsát keresi, ám sosem találta, sőt még csak a közelébe sem kerülhetett semminek, ami igazán számít. Ez súlyos tévedés, de nem könnyű bebizonyítani, miért. Senki sem tudja összefoglalni a konklúzióit annak, aki maga feltűnően képtelen volt összegzésükre nagyon intenzív munkával töltött évtizedeken át. Pedig amióta ismertem, volt a gondolkodásában számos tisztázott és szinte állandó elem; és élete végén sokkal többet tudott mindegyik elem történeti kifejeződésének változatosságáról. Azt viszont kétlem, hogy azt hitte volna, valaha is egyszerű és kötelező képletekbe foglalhatók lesznek, s azt még kevésbé, hogy ő maga képes lenne megfogalmazásukra ilyen formában. Ebben az értelemben mélységesen igazságtalan volt a *Middlemarch* Casaubonjához hasonlítani, és ma is az. Mindazonáltal volt valami sziszüfoszi, sőt lényegileg hiábavaló abban, amit meg akart valósítani. Azt is mondhatnánk, hogy megpróbálta bebizonyítani saját magának és mindazoknak, akik hajlandók voltak figyelni rá, hogy a nyugati politikai gondolkodás meddig jutott el, majd mely ponton, miért, hogyan rekedt meg – amióta csak ismertem, mindig azt állította, hogy beleütközött határaiba, amelyeket nem léphetett át, de mivel mégis áthágta e határokat, mindinkább széttöredezett, darabokra hullott és a politikai megértés már csak a foszlányait éri el. Ez viszont igencsak az a helyzet, amelyben ma találjuk magunkat. Vannak naivabb vagy kevesebbrel is beérő kutatók, akik hasonlóan kemény fába vágják a fejszájukat, mint István – aki megpróbálta megérteni, hogyan okoztak a megbomlott gondolkodás egymásra torló elemi ilyen hatalmas dugót –, s ők talán elvont képletek segítségével igyekeztek volna bemutatni, mi okozta ezt a csődöt, főleg ha ifjúkorukban oly mértékben átítatódtak Kant, Hegel és Marx tanaival, mint István. Ő viszont egészen más utat választott, és a legapróbb részletekig áttanulmányozta a kimenetet befolyásoló történeti tapasztalatok hatalmas tárházát, hogy bebizonyítsa: a mozdíthatatlan dugó egyre csak növekszik.

Ez a konklúzió egész világosan megfogalmazódik a *Politics in Commercial Society* utolsó oldalain. A dugó

már a XVIII. század végére szép nagyra nőtt. A XIX. századi Európa nagy politikai gondolkodói – nem szólva a következő évszázad jóval kisebb politikai gondolkodóiról – természetesen sok érdekes, új ötlettel álltak elő, de egyikük sem tört át a dugón, egyikük sem menekülhetett el tőle. Gyakorlatilag senki sem jutott túl rajta. Akik tanultak Istvántól, megtanulták, hogyan kövessék kiélezett figyelemmel és megértéssel a felgyülemelő frusztráció folyamatát, hogyan tanulják meg felismerni, mit keressenek a számos különböző történeti helyzetben, és hogyan alakítsák ki a képességet arra, hogy megítéljék, hogyan és miért fut zátonyra s feneklik meg minden újabb merész szellemi kezdeményezés.

Ez egyáltalán nem olyasmi, amiért a sokaság kimegy a pusztába (Máté 11,7), pedig lehet, hogy ennél többet ott sem találni. Úgy látom, István oly közel került, amennyire csak lehet, annak bizonyításához, hogy ez egyszerűen miért van így. Aki a bizonyítást figyelemmel akarná kísélni, annak az ő nyomát követve kell észlelnie azokat a dilemmákat, amelyeket István is folyamatosan a nagyon határozott értelmező törekvéseket feltartóztató akadályként azonosított, bár sok ilyen törekvés részleges sikert is elkönyvelhetett. Az eszmetörténetnek ez a szélsőségesen dinamikus szemlélete együtt járt a mindenféle hatalom elgondolásában testet öltő pusztá igyekezet elismerése és az igyekezet eredményének szigorú ismeretelméleti megítélése között egyensúlyozó figyelemmel. Istvánból sohasem válhatott volna a politikai gondolkodástörténet whig értelmezője, mert a jelennek nem tulajdonított különösebb értéket, és, amennyire tudom, sohasem fogalmazott meg komoly meggyőződésre valló állításokat a jövőről. Viszont a múlt tanulmányozása iránti érdeklődése arra irányult – mint a nagy whig történészeké is –, hogy felmérhesse a múlt vívmányainak hatókörét és korlátait. Az értékelés kritériumát jól kivehetően és minden mentegetőzés nélkül saját megítéléséből merítette. Ez nagyon támadható álláspont, amely igencsak alkalmas arra, hogy feldühítse a történészeket, s mivel István éppenséggel nem volt szerény ember, eljárása könnyen tűnhetett arrogánsnak és reflektálatlannak mind személyes, mind történelmi szinten. Pedig magában az eljárásban nem volt semmi arrogáns: a múlt gondolkodását eltökélten egalitárius szellemben kezelte – mint a megértésért vívott közös küzdelem szakaszait. Mint Machiavelli a vidéki birtokán – jöllehet, az ő öltözködési tanácsait mellőzve –, István is a politikáról gondolkodott vég nélkül, rég halott szerzők társaságában, akiknek gondolkodását közelről megfigyelte és a legnagyobb tisztelettel övezte.

Mint már jelezni próbáltam, kutatásának két, összetartozó fókuszja volt: a jellegzetes konfliktusforrások és a folytonos legitimációs kihívások a kereskedelmi társadalomban, illetve a külső feszültségek és a jóval szűkösebb kiegyenlítő erőforrások a nemzetközi kereskedelemben. Mindkettő mögött meghúzódott, sőt mindkettőbe újra meg újra belejátszott az emberi társadalmiságnak az az alapvető fogyatéka, ame-

lyet oly kitartóan térképezett fel a politikai gondolkodás abban a világban, amelyről még mindig mint „a Nyugatról” beszélünk: Platón és Arisztotelész korától Kant és Hegel koráig és – ami István szempontjából különösen jelentőségteljes – az európai természetjogi gondolkodásban Grotiustól Pufendorfig és XVIII. századi kommentátoraikig. Mindebben István komoly jártasságra tett szert, bár voltak a politikai gondolkodástörténetnek olyan ágai, amelyek egyáltalán nem érdekelték; közülük a legfontosabb kétségkívül a valástörténet, amelyet lucretiusi lenézéssel kezelt, noha annak bizonyosan elemi erejű hatása volt a politikáról való gondolkodásra Európában a Constantinustól Alexis de Tocqueville-ig terjedő periódus nagy részében, és amit – mint erre nemrégiben figyelmeztettek is bennünket – igazán nem tanácsos elhanyagolnunk.

István értelmezésében ez a világ a XVII. század elejére félreérthetetlenül az európaiaké, az európaiakért létező világ lett – persze nem mindegyiküké és örökre senkié, de mégis ez lett az a keret, amelyben az európai államoknak és alattvalóiknak ettől kezdve élniük és megélniük kellett. Az alattvalók többségének életéselyeit meghatározó elemek szempontjából még nagyon gyenge erőter volt ez, de erősödni kezdett és – ez a döntő – eltűnőben volt az a lehetőség, hogy valaki egyszerűen kiszálljon belőle, és emelkedett magányban, boldog nemtörődömséggel éljen. Amikor az Alpokban John Milton Istenhez fohászzkodott, hogy álljon bosszút valdens szentjeiért, akiket „a véreskezű piemontiak lemészároltak”, akkor olyan évszázadokon át fennmaradó közösségekről szólt, amelyek szándékosan és sikeresen rejtőztek el a történelem elől, viszont immár őket is elérte az ellenreformációs dinasztikus államalkotás. Azóta pedig egyre szorosabbra rendeződik a világháborúk és elnyúló gazdasági válságok okozta szakadások ellenére is. S éppoly valószínűtlen, hogy ez a trend tartósan megforduljon Donald Trump vagy David Davis kedvéért, mint az északi-tengeri dagály Knut király szavára.

István szemében ez egyszerűen a modern politika színtere volt, komolyan sem vett semmiféle részlege-sebb vagy rövidlátóbb alternatívát. Csak az a döntés számított, hogy valaki elismeri-e ezt a cáfolhatatlan ténytet, és megpróbálja felmérni, mit is jelent, vagy pedig a vita kedvéért semmibe veszi, és úgy tesz, mint-ha nem is látná.

A modern politika fogalmát persze nem használta, mert nem akart olyan terminológiát alkalmazni, amely idegen az általa vizsgált történelmi tárgyaktól és beszélgetőpartnerektől, úgyhogy az sem volna pontos, ha azt állítanám, István kifejezetten ezekben a terminusokban gondolkodott. Mindazonáltal jól összegzik azokat az előfeltevéseket, amelyeket már határozottan a magáénak vallott akkor, amikor megismertem. A régiek és az újak XVII. századi vitája nem politikai megosztottságot fejezett ki, hanem inkább más-más időhorizont választását, illetve egyet nem értést a szellemi értékek elsődleges helyét illetően. Azaz a két tábor közti különbség inkább kognitív stratégia, sem-

mint személyes lojalitás kérdése volt. A kereskedelmi társadalom eszméje segített azonosítani a kereskedővárosok életének azon vonásait, amelyek évszázadokon át jellemezték mind Európában, mind Európán kívül; de csak a XVIII. századtól kezdve vált ez az eszme elsődleges eszközzé Európa, s idővel jóformán az egész világ jövőjének az elemzéséhez. Kezdetben még nem öltött analitikus alakot, nem volt meghatározott politikai fegyverzet sem, és sosem tett szert akkora pusztá erőre, hogy megsza-bhatta volna a maga politikai környezetét. Am attól kezdve, hogy az európai történelem középpontjába került, amit Hume és Smith oly világosan észlelt, korlátozta a politikai lehetőségek terét. Még most sincs fogalmunk arról, milyen volna az emberi élet egy olyan világban, amely vagy meghaladta, vagy lerombolta a kereskedelmi társadalmat.

Azóta is a kereskedelmi társadalom politikai képlekenységét tesszük világszerte próbára változó szerencsével: hol újítással vagy utánzással, hol viszolygással; a nagy világháborúkban és forradalmakban éppúgy, mint létrehozva és működtetve a világpolitika és a világgazdaság fő koordináló intézményeit: a Népszövetséget, az Egyesült Nemzetek Szövetségét, az Európai Uniót, a Világbankot, az IMF-et, a Világkereskedelmi Szervezetet, sőt ma már talán ide sorolhatjuk az óriási internetes cégek – a Microsoft, az Amazon, a Yahoo, a Facebook és társaik – sokasodó műveleteit is. Ebben a megterhelt folyamatban végig sűrű homályban maradt a közös és az ütköző érdekek egyensúlya, és továbbra is rendkívül ingerlő és vitatott annak megítélése, hogyan definiáljuk ezt az egyensúlyt.

Reménytelenül túlzónak bizonyult a XVIII. század elején táplált remény, hogy a kereskedelem, a *doux commerce* majd megbékíti, méregteleníti az államok és népek közti viszonyokat. A kereskedelmet az alattvalók érdekében a legalkalmasabban felügyelő politikai struktúrák egyre jobban felfegyverzett értelmezései gyanakvással és kölcsönös megvetéssel illeték egymást. A kereskedelmi világtársadalom olyan államokat hozott létre, amelyek szinte kivétel nélkül jogot formálnak arra, hogy államuk anyagi hasznára figyelemmel szabályozzák alattvalóiknak vagy polgáiraiknak a határaikon kívüli világgal való viszonyait, s ez ugyanúgy áll a Szaúd-arábiai Királyságra és az Iráni Iszlám Köztársaságra vagy a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságra, mint Szingapúr-ra, Luxemburg-ra vagy éppenséggel az Amerikai Egyesült Államokra. Kína kommunista párti kormánya már több mint három évtizede így tesz, példátlan történelmi sikerrel, ami teljességgel meg is felel a világ legrégebbi és legbüszkébb civilizációjának. A közelmúlt történelmében talán csak a Vörös Khmer, az afganisztáni tálib kormány s még talán az Isis Kalifátus állította komolyan ennek szöges ellenkezőjét. Ami nem meglepő és nem is mond sokat e rezsimek politikai természetéről vagy teljesítményéről. Azt viszont szerintem igenis jelzi, hogy helytálló volt István két, nagyon nagy ívű állítása: hogy a XVIII. századra a kereskedelmi társadalom kivívta azt a hatalmat, hogy meghatározza mindenfé-

le tartós politikai közösség működésének kereteit, és egyszerűen tetszőlegesen hosszú időre kiiktasson minden alternatív megoldást egy politikai közösség létrehozására és fenntartására, valamint a határain túli közösségekkel teremtett viszonyai meghatározására.

Adam Smith azt tartotta, mint ahogy Karl Marx, sőt Teng Hsziao-ping is, hogy a kereskedelmi társadalmak világának megteremtése mélyreható átalakulási folyamatot jelent, de annak is mindhárman tudatában voltak, hogy nincs semmi lényegileg nyugodt és biztos abban a Történelemben, amelyet ez a társadalom hív létre. Istvánnak meggyőződése volt – s ez ésszerűen Teng Hsziao-pingről is feltételezhető –, hogy nem vár ránk egy elkövetkező biztonságosabb, gyengédebb és rendezettebb világ. Az új világ logikája a normatív és a gyakorlati labilitás négy alapvető forrását tartogatja, melyek együttesen okozzák – István egyik nagy ívű, jelentőségteljes kifejezését idézve – a megosztott emberiség permanens válságát. Közülük az elsővel kapcsolatban, mely a legitimitás és a politikai hatalom belföldi bázisát érinti, Smith némileg túlzott, Marx előrelátóan eléggé homályosan fogalmazott, Teng Hsziao-ping pedig igen bölcsen megtartotta magának a gondolatait. A második minden kereskedelmi társadalom termelőinek és fogyasztóinak a többi termelőivel és fogyasztóival folytatott kereskedelmének a bázisát érinti. A harmadik azt, hogyan kell kezelni a minden kereskedelmi társadalom tulajdoni rendjét szavatolni köteles államok közti élesebb konfliktusokat. A nem kevésbé fontos negyedik pedig ezeknek a tulajdoni rendeknek a normatív erejét és összehangoltságát. Mindezekre a problémákra az elmúlt több mint 2500 évben sok-sok országban számos gondolkodó próbált meggyőző megoldásokat kigondolni, amelyek némelyike kétségtelenül sokkal vonzóbb a többinél – ám még senkinek sem sikerült olyan, akár a legcsekélyebb mértékben is vonzó megoldást találni mind a négyre úgy, hogy azok mintegy természetesen illeszkedjenek egymáshoz. S amíg valaki elő nem áll egy ilyen megoldással, biztosak lehetünk abban, hogy a permanens válság folytatódik. S még ha volna is egy ilyen ember, akkor is jó okkal kételkedhetünk abban, vajon a világtörténelem türelmesen elfogadja-e ezt a megoldást, és a maga vadul izgatott ritmusával igazodik-e ahhoz a megbékítő lehetőséghez, amelyet e megoldás kínálni vél. Mert egy dolog megtanulni, milyen varázslatra van szükség, és egészen más akkora hatalomra szert tenni, hogy az ember tudjon is varázsolni.

Röviden szólok egyenként e négy forrásról, majd végül magyarázattal szolgálok arra, hogy együttesen miért kezdesznek azért, hogy mostantól kezdve egyetlen közösség se bízhasson jó okkal abban, hogy a biztonságát érő nyomasztó fenyegetések vagy belülről, vagy kívülről érik, s ennél fogva végzetét elsősorban vagy a saját cselekvése, vagy pedig a tőle változó messzeségben élő másoké határozza meg. A nyugati országok ideológiájának a közelmúltig fő eleme volt a büszkélkedés, hogy amikor bevezették a minden felnőttre kiterjesztett választójogot és a sza-

bad választásokat mint a kormányok megalakításának mechanizmusát, akkor kiiktatták a labilitás első forrását, és megoldották a legitimitás és felhatalmazás problémáit. Ez az állítás sohasem nyugodott biztos alapokon, s aki még ma is érvényesnek hinné, ahhoz valószínűleg nem jutottak el az elmúlt legalább kilenc hónap hírei. A protekcionista dac (*revanchement*), amely ebben az időszakban görcsbe rándította Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Franciaország politikáját, rávilágított, mennyire messze vagyunk még a labilitás második forrásának kiküszöbölésétől, s egyben aláhúzza azt az igazán nyilvánvaló igazságot, hogy a nyitott kereskedelmi határok előbb-utóbb félelemmel töltik el mindazokat, akiknek nem sikerül belőle hasznot húzniuk. A politikai osztályt Európában és Észak-Amerikában is elképesztette, mennyire nagy hatást gyakorolt ez a rémület a Brexit-népszavazásra, Donald Trump és Bernie Sanders választási kampányára. Kína gazdasági növekedésének lassulása és ennek köszönhetően a finanszírozatlan adósság feltároló hatalmas szakadéka feltűzelte Kína harcias jelenlétét a kínai tengereken, súlyosbította a belpolitikai elnyomást, és nyomatékosan figyelmeztetett, mennyire távol vagyunk attól, hogy kiküszöböljük a normatív és a gyakorlati labilitás harmadik forrását.

Semmi sem indokolja, hogy a labilitás e három forrása közül bármelyiket egy másik vagy a másik kettő hatásával magyarázzuk, viszont a negyedik elsőbbségére nézve már hangzottak el plauzibilis állítások. A negyediken alapul az embereknek földet, illetve mások munkáját kisajátító és gyümölcsseit felhasználó gyakorlata. István a tulajdon nyugati elméleteinek több évtizeden át tartó tanulmányozásából két következtetést szűrt le: hogy a kezdeti megszerzés tekintetében nincs olyan igazságosságelmélet, amelyből a kereskedelmi társadalomban megvalósuló tulajdonátruházás esetére kényszerítő erejű igazságosságfogalmat lehetne levezetni, és ez már önmagában elégséges ahhoz, hogy eleve kizárja bármely kereskedelmi társadalom működésének – akár intuitíve plauzibilis, akár gyakorlatilag koherens – kritériumaként az osztó igazságosság alkalmazását. Nincs a kezdeti kisajátításnak egyetlen olyan elgondolása sem, amely igazolhatná (validálhatná) egy valószínű gazdaság működését, vagy kiiktatná a gazdaság közvetítésével vagy a gazdaságból élők rémületét elosztási következményei láttán. Pusztán blöff olyan világot ígérni, amelyben folyamatosan mérséklődne, vagy irrelevánsná válnának az osztó igazság következményei; ez alantas hazugság, amely mindazokat hitelteleníti, akik megvalósításának ürügyével próbálnak szert tenni politikai hatalomra.

Ebből a szempontból az István elemzéseiből adódó politikai üzenet szinte teljesen negatív, de attól még nem kevésbé súlyos. Az az elgondolás, amelyre folyamatosan törekedett, azért volt olyan fontos, mert azt remélte és azért küszködött, hogy továbbadhassa másoknak. Az aktív, cselekvő megértés képessége volt a tét, nem pedig egy szent kapura kiszögezhető tézisek gyűjteménye, amelyre bárki tisztelettel hivatkozhat.

István a nyugati politikai gondolkodás történetét nagyszerű, de fájdalmasan véges teljesítménynek, noha egyértelműen egyetemes jelentőségűnek tartotta. Évtizedekbe telt, míg meggyőzhető lett arról, hogy a bárhol másutt kialakított politikai gondolkodás egyáltalán érdekes lehet azon túl, hogy talán veszély forrásává válhat – azt mindenesetre nem hiszem, hogy valaha is belátta volna, hogy netalán komoly segítséget is nyújthat a kollektív emberi élet alapvető kihívásainak megértésében. Ebben az értelemben nagyon is európai kozmopolita volt – a kozmopolita persze eleve európai kategória.

A nyugati gondolkodás az athéni polisztól kezdve mindig is a helyi politikai közösség kialakítását és megszilárdítását részesítette előnyben, s ezen nem változtatott sem a Római Birodalom és önjelölt utódainak tartós hatása, sem az utódok vetélytársaként fellépő pápák. Az egyetemes monarchia nem volt igazán ígéretes politikai cél, nem utolsósorban azért sem, mert a megvalósítás szempontjából a legkevésbé sem tűnt hihető politikai elgondolásnak. Nincs értelme szellemi vagy gyakorlati hibának tekinteni a belpolitika ezen elsőbbségét, hiszen globális terjeszkedési törekvésüktől függetlenül a politikai gondolkodás Kínában és az iszlám világban is lényegében ugyanilyen prioritást biztosított a belpolitikának. Viszont a közvetlen politikai sebezhetőség forrása bővül és a sebezhetőség folyamatosan, megállíthatatlanul nő, mivel egyre több ember teremtette, egymás ellen irányuló óriási veszéllyel nézünk szembe, amelyek csak akkor szelídhethetők meg, és válnak kezelhetővé, ha az egymással ellentétes történelmi és kulturális tapasztalatokkal rendelkező, óriási népességű feleknek sikerül szoros, megbízható és szükségképp bonyolult egyezsége jutni.

A politikai döntések és stratégiák problémáikhoz úgy közeledünk, ahogyan nekünk kell, nem is tudunk másképp: a helyi politikai intézményeken és képességeken keresztül és még mindig meglehetősen szűk látókörű történelmi tudatunkkal. Ám olyan világgal van dolgunk, amelyet az intézmények és képességek már régóta képtelenek megragadni. Még a belső rendet és jólétet kívülről érő fenyegetéseket éles szemmel felismerő, a hatalmat a határokon túlra kiterjesztő impulzust észlelő gondolkodók – Machiavelli, Max Weber, Lenin – sem találták meg a módját, hogyan lehetne újra a belpolitikának adni elsőbbséget; de azok sem jutottak többre, akik, mint a belpolitika elsőbbségének szükségessége mellett hevesen és mentegetőzés nélkül kardoskodó Joszif Sztálin, mindazt feláldozták, ami értelmet és méltóságot kölcsönzött az erre fecsért politikai energiáknak. A „világ proletárjai, egyesüljetek!” jelmondatnak volt némi hitele a politikai lázadások kontextusában, ám a legkisebb mértékben sem sugallt legalább nagyjából elképzelhető intézményes formákat, amelyekben ez az egyesülés bárhol, ha mégoly rövid időre is, de végbevihető, nemhogy tartósan és az egész Földet átfogva. A világ kormányzása akár úgy, mintha egyetlen politikai közösség volna, akár valamilyen politikai közösségből kiindulva, épp-

oly szerencsétlen politikai tervként, mint amennyire mindig is elkoptatott politikai eszme volt.

Milyen vonatkozásokban változtatta meg – ha egyáltalán – István munkássága azt, ahogyan e viszonyokat szemlélnünk kell? Erre ugyanis kísérletet sem tett, mondjuk egy új, tudományos vagy gyakorlati hegemóniára semmiféle igényt nem támasztó, de szisztematikus értelmezési séma kidolgozásával. Nem állította külső – új vagy régi – elsőbbségét a belsőhöz képest sem az oksági viszony, sem a politikai válasz tekintetében. Ugyanolyan pontosan látta, hol húzódnak az újkori gazdaságok politikai határai, mint azt, hol húzódnak a modern politika gazdasági határai; és mindegyikkel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy immár kikerülhetetlenné váltak kölcsönös kauzális viszonyaik és gyakorlati korlátaik. A Brexit-népszavazásnál és a brit Munkáspárt Csernobil-szerű felrobbanásánál aligha kell fényesebb bizonyíték, mennyire igaza volt.

A legvilágosabb konklúziói kizáró jellegűek voltak. Nem állították a kívülről jövő hatások irányító elsőbbségét a belső politikai kényszerekkel szemben, mint a porosz állami doktrína, amely Németország történelmében a diagnózist, az igazolást vagy elítélést tolta előtérbe Leopold von Rankétól kezdve Fritz Fischerrig. Viszont a kereskedelmi társadalom világát határozottan úgy látta, mint ami kizárja egy elszigetelt és önfenntartó politikai vagy társadalmi rend megteremtését a politikai közösség számára, mint ami véget vet a – ma már csak Észak-Koreában működtetett – spártai opciónak vagy a Tokugava-kori Japán elzárkózó stratégiája követésének. Fichtének a zárt kereskedőállamra vonatkozó képletét, Friedrich List nemzetgazdaságát legfeljebb nagyon ideiglenes szükségmegoldásoknak tekintette. Nem hiszem, hogy sokat gondolkozott volna a biztonsági dilemmán, noha ismerte mások ezzel kapcsolatos próbálkozásait. Igazán érdekelhette volna, mégsem foglalkozott azzal, milyen formákban mutatkozott meg ez a dilemma a hidegháború idején és után, a nukleáris fegyverek megsokasodásával, vagy az újonnan vagy újból feltörekvő hatalmaknak a szükségyszerűen bizonytalan belső rendet felborító hatásával. Nem tudni, vajon lehetségesnek tartotta-e, hogy a kereskedelmi társadalom világa valaha is rendezett világ legyen, noha ugyanolyan egyértelműen felismerte, mint bárki más, hogy minden komoly politikai cselekvő joggal törekszik e társadalom rendellenességeinek korlátok közé szorítására. Nem merengett az ökológiai katasztrófán sem.

Amit a nyugati politikai gondolkodás történetéből leszűr, az konkrét rejtélyekre adott konkrét megoldások halmaza, amelyek azonban nem kombinálhatók a kereskedelmi társadalom világa által létrehívott egyetlen óriási probléma megoldására. Ebben a világban ugyanis a bel- és a külpolitika kihívásai szakadatlanul destabilizálják egymást, és elvileg sincs mód arra, hogy ennek gátat lehessen vetni: mindegyik konkrét probléma konkrét megoldása az összes többiével ellentétes irányba húz.

Ez sem szellemileg, sem gyakorlatilag nem nevezhető a kétségbeesés szülte javaslatnak, mert azt ígéri, hogy az élet ebben a világban – s nincs más lehetőségünk, mint ebben a világban élni – nemcsak örökös éberséget követel, hanem fárasztó és zavaró mértékű tevékenykedést is. Abban István teljesen biztos volt, hogy aki e világ kihívásait akarja felmérni, annak a nyugati politikai gondolkodás története – ha olyan erővel és szorgalommal faggatja, mint ő – a hermeneutikai erő-

források egyedülállóan gazdag és nagy teljesítményű készletét kínálja fel e világ követelményeinek felméréséhez. Egészen bizonyosan tudom, hogy ebben igaza volt, és életműve – szétszórtsága és tragikus befejezetlensége mellett is – a legjobb vezető a politikai gondolkodás vagy a nemzetközi viszonyok történetének tanulmányozói számára, ha egyensúlyba akarják hozni azt, amit megítélésük szerint ez a világ azokkal a lehetőségekkel követel tőlük, amelyeket megnyit előttük. □

Wessely Anna fordítása

Hont István (1947. április 15., Budapest – 2013. március 29., Cambridge) 1973-ban végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán filozófia–történelem szakon, és még abban az évben az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lett. H. Balázs Éva irányítása mellett írott bölcsészdoktori disszertációját *David Hume és Skócia* címmel 1974-ben védte meg. 1975-ben feleségével együtt Angliába költözött. 1976–77-ben Oxfordban, Hugh Trevor-Roper mellett folytatta tanulmányait. 1978-ban Cambridge-be költözött, ahol Michael Ignatieff-fel együtt vezette a King's College Research Centre *Political Economy*

and Society 1750–1850 című, ötéves kutatási projektjét. Utána egy évig a manchesteri egyetemen dolgozott, majd 1986-ban az Egyesült Államokba ment, ahol a Columbia University politikatudományi tanszékén tanított. 1987–88-ban a Princetoni Institute of Advanced Study vendégkutatója volt. 1989-ben visszatért Cambridge-be, ahol a King's College tagja lett. A Faculty of History tanáraként elsősorban a XVIII–XIX. századi politikai gondolkodás történetét tanította. Többször volt a Harvard meghívott vendégtanára. Hosszú betegség után 2013-ban halt meg.

HONT ISTVÁN ÍRÁSAI

Karl Popper és az amerikai formális történetfilozófia
Világtörténet 18 (1969) 3–22. old.

David Hume és a „szegény” országok növekedési stratégiája a XVIII. században
In: Klaniczay Gábor, Pajkossy Gábor, Ring Éva (szerk.):
Dolgozatok a feudáliskori művelődéstörténet köréből.
ELTE BTK, Bp., 1974. 211–240. old.

Istvan Hont – Michael Ignatieff (eds.):
*WEALTH AND VIRTUE
THE SHAPING OF POLITICAL ECONOMY
IN THE SCOTTISH ENLIGHTENMENT*
Cambridge University Press,
Cambridge, 1983.

Ebben a szerkesztők bevezető tanulmánya:
Needs and justice in the *Wealth of Nations*,
1–44. old. (Magyar fordításban:
Istvan Hont – Michael Ignatieff:
A szükségletek és az igazságosság
A nemzetek gazdagságában:
bevezető tanulmány.
In: Madarász Aladár [szerk.]:
Közgazdasági eszmetörténet.
Osiris, Bp., 2000. 110–157. old.

Hont István tanulmánya:
The “rich country – poor country”
debate in Scottish classical political
economy, 271–316. old.

JEALOUSY OF TRADE
INTERNATIONAL COMPETITION AND
THE NATION-STATE IN HISTORICAL
PERSPECTIVE
Harvard University Press, Cambridge,
2005.
Erről lásd: Kontler László:
A globális kapitalizmus elviselhetetlen
könnyűsége. *BUKSZ* 18 (2006), 3. szám,
204–213. old.

The early Enlightenment debate
on commerce and luxury
In: Mark Goldie – Robert Wokler (eds.):
*The Cambridge History
of Eighteenth-Century Political Thought.*
Cambridge University Press,
Cambridge, 2006.
379–418. old.

The “rich country – poor country”
debate revisited: the Irish origins and
French reception of the Hume paradox
In: Carl Wennerlind – Margaret Schabas
(eds.): *David Hume's Political Economy*
Routledge, London – New York, 2008.
243–323. old.

Adam Smith's history of law and government as political theory
In: Richard Bourke – Raymond Geuss (eds.): *Political Judgement: Essays for John Dunn*
Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 131–171. old.

A skóciai University of St. Andrews Intellectual History Archive gondozásába került kiadatlan írásai, jegyzetei és előadásvázlatai elektronikusan itt elérhetőek: <http://arts.st-andrews.ac.uk/intellectualhistory/islandora/object/intellectual-history%3Ahont>

A St. Andrews vette át könyvtárát is, amely az Istvan Hont Memorial Library alapja lett; továbbá az egyetem Intellectual History intézete által szerve-

POLITICS IN COMMERCIAL SOCIETY
JEAN-JACQUES ROUSSEAU AND ADAM SMITH
Edited by Béla Kapossy – Michael Sonenscher. Harvard University Press, Cambridge, 2015.

zett rendszeres emlékelőadások is elérhetőek az említett honlapon.

John Dunn előadásában miniszterként említi Hont István édesapját. Hont János (1914–1982) valójában 1951–1953-ban, majd 1960–1962-ben a földművelésügyi miniszter helyettese, 1962–1967-ben első helyettese, majd 1967–1976-ban az Országos Tervhivatal elnökhelyettese volt. □